

Českoslovenští váleční zajatci v SSSR (1939–1956)

Mečislav Borák

(Vyšlo v polštině:) Czechosłowaccy jeńcy wojenni w ZSRR 1945-1955 (problem weryfikacji narodowości i obywatelstwa w sowieckiej ewidencji). In: *Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej. Łambinowicki Rocznik Muzealny*, 25, Opole 2002, s. 109-120.

Problematika československých válečných zajatců v SSSR, stejně jako celá rozsáhlá problematika perzekuce československých občanů v Sovětském svazu, nebyla dosud, až na nečetné dílčí sondy, předmětem výzkumu českých historiků. Po téměř půl století od konce druhé světové války tomu bránily důvody politické. Ani po pádu komunistického režimu, v souvislosti se změnami priorit české zahraniční politiky, se neobjevil dostatečný společenský zájem o takový výzkum. Na rozdíl od sousedů v Polsku, Rakousku či Německu, kde výzkumy perzekucí svých občanů v SSSR organizují už více než deset let (a na Slovensku či v Maďarsku jen o něco kratší dobu), čeští historici bohužel promeškali vhodné období „tolerantnějšího“ přístupu ruských úřadů k odtajňování archivních fondů. Teprve v roce 2001 se v rámci výzkumného projektu Ministerstva zahraničí České republiky uskutečnil první širší výzkum této problematiky v ruských (a zčásti též ukrajinských) ústředních archivech.¹

Váleční zajatci původně nebyli součástí zadání projektu, ale způsob vykazování osob odvečených na sklonku války do SSSR v souborných statistických materiálech válečných zajatců nás přiměl prozkoumat tuto poměrně obsáhlou problematiku alespoň v prvním náhledu, který může být základem dalšího výzkumu. I když vojáci nepřátelských armád nemohou z pochopitelných důvodů patřit k přímým obětem perzekuce, domníváme se, že lze zohlednit četné prokazatelné případy nedobrovolné služby v německé armádě stejně jako nalézt represivní aspekty v přísném režimu a špatných životních podmínkách v zajateckých táborech, v nadměrném pracovním využívání zajatců a v mnohdy nepřiměřeně dlouhé době zajetí, což vše vedlo ke zvýšené úmrtnosti zajatců. Pro zjištění

¹Šlo o projekt „Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR“ (č. RB 19/27/01). V rámci jeho řešení byly získány i podklady pro tento článek.

konkrétních osudů zajatců, zvláště v případech jejich předčasné smrti, hovoří i prosté humanitární důvody. V neposlední řadě jsou zde i pádné důvody vědecké, neboť tato stránka novodobých dějin českých zemí vyžaduje náležité objasnění.

Problematika válečných zajatců patří v Rusku dnes již k nejlépe zdokumentovaným otázkám dějin druhé světové války. Vyšly tu již dva obsáhlé výbory dokumentů, jež umožňují poměrně komplexní pohled včetně zákonných norem, struktury táborů, životních podmínek zajatců či statistik o jejich počtu.² Objevily se četné dílčí práce a sborníky,³ včetně monografií o zajatcích německých⁴ či maďarských.⁵ Ve srovnání s jinými otázkami novodobých dějin jsou archivní fondy týkající se válečných zajatců již většinou přístupné badatelům. Ukázalo se, že jsou velmi rozsáhlé, dobře zaevidované a do značné míry též zkatalogizované, byť kvalitních archivních pomůcek je pořád málo.

Nejvíce fondů k válečným zajatcům spravuje *Ruský státní vojenský archiv* (Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv, RGVA).⁶ Tvoří je sbírky bývalého centra CChIDK (dříve Ústřední státní zvláštní archiv, Centralnyj gosudarstvennyj osoboj archiv, CGOA), složené ze dvou celků. V prvním jsou materiály Hlavní správy pro záležitosti válečných zajatců a internovaných NKVD-MVD SSSR (Glavnoje upravlenije po dělam vojenno-plennyh i internirovannyh NKVD-MVD SSSR, GUPVI). O obsahu tohoto fondu zasvěceně informovali I. Šťovíček a S. Kokoška v relaci o jedné z prvních (ne-li vůbec první) badatelských návštěv českých historiků v ruských archivech nedlouho poté, co do nich byl umožněn přístup.⁷ Přehled fondu se teprve chystá k vydání.⁸ Fond tvoří obsáhlá dokumentace válečných zajatců a internovaných z let 1939-1960, včetně agendy táborů, podrobných a systematicky vedených statistik, knih zemřelých a problematiky repatriace. Zajatci a internovaní byli důsledně evidováni podle své národnosti i státní příslušnosti, takže zjištění příslušných vazeb na ČSR je vcelku reálné. Je zde i spisová agenda vztahující se k internaci Svobodova

²*Russkij archiv: Velikaja Otčestvennaja*. T. 24 (13) - Inostrannyje vojenno-plennyje Vtoroj mirovoj vojny v SSSR. Moskva 1996; *Vojennoplennyje v SSSR 1939-1956*. Dokumenty i materialy. Pod red. M. M. Zagorulko. Moskva 2000.

³GALICKIJ, V. P.: *Vražeskie vojenno-plennyje v SSSR (1941-1945 gg.)*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1990, č. 9; GURKIN, V. V.-KRUGLOV, A.I.: *Krovavaja rasplata agresora*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1996, č. 3; BEZBORODOVA, I., V.: *Inostrannyje vojenno-plennyje i internirovannyje v SSSR*. Iz istorii dějatělnosti Upravlenija po delam vojenno-plennyh i internirovannyh NKVD-MVD SSSR v poslevojennoj period. Otčestvennaja istorija, 1997, č. 5; *Tragedija vojny - tragedija plena*. Sbornik materialov. Moskva 1999; JELISEJEVA, N. Je.: *„Otvestvennost' za smertnost'... vozložit' na načalnikov konvojev.“* Otčestvennyje archivisty prodolžajut vyjavljat' i sistematizirovat' svedenija o poterjach sredi německich i drugih vojenno-plennyh na etape konvoirovanija. Vojenno-istoričeskij žurnal, 2000, č. 4, s. 71-77.

legionu v SSSR. Ústřední kartotéka (asi 4 miliony evidenčních karet) válečných zajatců a internovaných řazená abecedně je badatelům nepřístupná, stejně jako dílčí kartotéky podle národností zajatců. Vyhledávání konkrétních údajů ve spolupráci s archiváři je možné, za rešerše se ale musí platit. Je už vyhotoveno několik desítek automatizovaných databází zajatců - pro účely projektu mohou být k užitku např. tyto databáze: zajatci a internovaní z Rakouska (240 486 záznamů), souzení zajatci a internovaní z Rakouska (477 záznamů), zemřelí zajatci z Maďarska (64 957 záznamů), zemřelí zajatci z Německa (325 014 záznamů), zemřelí a repatriovaní internovaní z Německa (221 329 záznamů), repatriovaní zajatci z Německa (326 566 záznamů), souzení zajatci a internovaní z Německa (32 348 záznamů), uprchlí zajatci a internovaní z Německa, jejichž další osud není znám (1374 záznamů), polští vojáci z území SSSR (14 618 záznamů) apod. Zhotovení podobné databáze na čs. válečné zajatce a internované by vyžadovalo značné finanční prostředky, takže je zatím nereálné. Stojí za zmínku, že značnou část tohoto fondu (ale i některé dokumenty z GARFu) lze bez omezení studovat v Polsku, v Ústředním vojenském archivu ve Varšavě, kde se nacházejí např. i xerokopie dokumentů týkajících se též např. československého legionu v SSSR a v souborných statistikách jsou i údaje o čs. zajatcích a internovaných.⁹ Zatímco „trofejní“ sbírky jsou již v naprosté většině přístupné, materiály týkající se repatriace válečných zajatců a internovaných jsou dosud utajeny, stejně jako např. všechny dokumenty týkající se obyvatel Podkarpatské Rusi, kterou zde stále pokládají za oblast svého státního zájmu.

Už při „obsazování území Západní Ukrajiny a Západního Běloruska“, jak dnes v Ruské Federaci říkají válečnému tažení Rudé armády do Polska vstříc armádám Hitlera v září

⁴KONASOV, V. B.: *Sud'by německich vojnoplennych v SSSR*. Vologda 1996; EPIFANOV, A. Je.: *Stalingradskij plen 1942-1956 gody (německije vojnoplennyje v SSSR)*. Moskva 1999.

⁵GALICKIJ, V. P.: *Vengerskije vojnoplennyje v SSSR*. Vojenno-istoričeskij žurnal, 1991, č. 10; FOMIN, V. I.: *Plač matěri s Bjukkskich gor (vengerskije vojnoplennyje v sovetskich lagerjach)*. In: *Tragedija vojny - tragedija plena*. Moskva 1999, s. 83-94.

⁶*Centralnyj gosudarstvennyj archiv Sovetskoj armii*. Putěvoditěl. T. 1-2. Minneapolis 1991-1993.

⁷ŠŤOVÍČEK, I.-KOKOŠKA, S.: *Archivy Ruské federace*. Historie a vojenství, 41, 1992, č. 5, s. 181-184.

⁸*Kratkij spravodnik po fondam inostrannogo proischožděniija i fondam Glavnogo upravlenija po dělam vojnoplennych NKVD-MVD SSSR (byvšego Centralnogo gosudarstvennogo osobogo archiva)*. Moskva, v pečati.

⁹Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa-Rembertów, zespól Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich. Fond je opatřen přehledným katalogem. Blíže viz např. CIESIELSKI, J.: *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 1994, s. 195-207.

1939, tu a tam pořád ještě zvanému „osvoboditelským pochodem“, byly pro zadržené polské vojáky zřízeny první tábory, od počátku nazývané tábory válečných zajatců. V nich se ocitli i vojáci československého legionu plk. Svobody, ustupující z Polska. Už 19. září 1939 byl vydán Berijův příkaz „O organizaci táborů válečných zajatců“, v jehož prvním bodě se ukládalo zřízení (došlo k němu 23.9.) „Správy pro záležitosti válečných zajatců“ (Uprawlenije po Diełam Wojennoplennyh, UPW) NKWD ZSRR, později rozšířené o záležitosti internovaných na pověstné GUPWI, Hlavní správu pro záležitosti válečných zajatců a internovaných (Gławnoje Uprawlenije po Diełam Wojennoplennyh i Internirowannyh) NKWD ZSRR, jež přečkalo i světovou válku až do 20. dubna 1953, kdy předalo své funkce příslušnému oddělení MWD ZSRR. V dobách své největší slávy, v roce 1946, spravovalo 267 táborů se 2112 táborovými pobočkami, 392 pracovních oddílů a 178 specgospitalů, zvláštních nemocnic pro zajatce a internované.¹⁰

Jedno z pěti oddělení GUPVI se nazývalo evidenčně-registrační (Uczietno-Riegistracionnyj Otdiel), prvním vedoucím byl I. B. Maklarskij. Za dobu své existence se stalo výkonným byrokratickým aparátem, vyrobil obrovské množství dokumentace - výkazů, svodek, hlášení, informací, seznamů, rozborů, statistik... Vykazování stavu zajatců bylo stále podrobnější, evidovaly se nakonec i dekády, kvartální hlášení stavu máme takřka za všechna rozhodující období z konce války a po ní. Je tedy co zpracovávat, otázka ovšem zní: co vůbec lze ze statistických údajů o válečných zajatcích vyčíst?

Odpověď není jednoduchá. Hned úvodem se musíme pozdržet u způsobu, jakým zpracovatelé GUPWI evidovali národnost a státní příslušnost zajatců, neboť pro vyhodnocení statistik je to klíčový problém. Do výkaznictví byly od počátku vnášeny politické prvky. Už od dob občanské války a intervence viděl sovětský režim v cizích zajatcích budoucí vojáky světové revoluce, takže musel být zjištěn především třídní, sociálně-politický obraz každého zajatce, k čemuž byl vhodný právě aparát NKWD. Prioritní byl tedy třídní přístup, národnost se zapisovala jen formálně, stejně jako občanství. Často se jeden pojem zaměňoval za druhý.

Dotazník vyplňovaný zajatcem či internovaným na příjmu se stále rozrůstal, až měl v roce 1944 celkem 41 rubrik. Byla mezi nimi i národnost, státní příslušnost či občanství,

¹⁰Učetnyj otděl Upravlenija po dělam wojennoplennyh i internirovannyh MVD SSSR. Putěvoditel. RGVA Moskva; *Vojennoplennyje v SSSR*, c.d., s. 25-26..

rodný jazyk, označení armády atd., většina otázek ale byla již zmíněného sociálně-politického charakteru. Nás ale zajímá otázka jiná - co pokládali za důležitější znak, národnost či občanství? Zdá se, že spíše národnost byla takovým univerzálním znakem zajatce, na některých typech karet (např. léčebně-zdravotní) byla zapsána jen ona, nikoliv občanství.

Otázka pravdivosti zápisu je také problémem. Kromě chyb zápisu, chyb v pojmech (v zápisech figurují vedle sebe např. „Wengri“ i „Madiari“), složité a nejednotné transkripce latinkových jmen do azbuky, vytvoření „otieczestwa“ apod. hrálo zde též roli úsilí zajatce zamlčet pravdivé údaje o sobě či uvést falešné, nebo strach o život vedoucí k tomu, že zajatci se nehlásili k německé národnosti a vydávali se za Čechy, Slováky, Poláky, Francouze, ba i Maďari byli ještě snesitelnější než Němci. Chovali se tak hlavně Volksdeutsche, nebo potomci ze smíšených rodin, i když při odvodu do wehrmachtu se zapisovali jako Němci. GUPVI provádělo korektury údajů, ale jasně vyřešit tento problém se nepodařilo do konce války. Neexistovaly jednotné instrukce v této věci. Historik Vsevolodov, z jehož studie o vykazovacím systému GUPVI vycházíme, uvádí shodou okolností příklad, který nepochybně pochází z českého Těšínska: Ferdinand Andrej Kubica se hlásil národnostně jako Polák, občanství měl československé a sloužil v německé armádě.¹¹ Takových byly u nás tisíce, ale pro Rusy to musel být těžký oříšek. Evidenční karty svědčí o tom, že záznam o národnosti byl často měněn.

Když speciální služby pochopily význam správného určení národnosti, snažily se využít národnostních citů k podněcování rozporů ve wehrmachtu. S velkým úsilím začalo formování národních vojsk a partyzánských skupin v týlu nepřítele, do nichž byli zařazováni ideově přeškolení zajatci. Oba případy se úzce týkaly i Československa – např. do 1. 3. 1944 bylo předáno k čs. vojsku 3281 osob, do partyzánských škol 98 osob.

Po válce tento účel využití národní příslušnosti zajatců odpadl, ale jako kritérium zůstala velmi důležitá - byla potřebná pro souhrnné statistiky NKVD-MVD, počet válečných zajatců hrál roli v mezinárodních vztazích, zahraniční zajatci se stali významnou součástí sovětské geopolitiky. Národnost byla důležitá i v podmínkách nastupující „studené války“, zvláště u internovaných. Národnost hrála roli v uložení kolektivní odpovědnosti všem

¹¹WSIEWOŁODOW, W. A.: „Arifmjetika“ i „algiebra“ ..., c.d., s. 36.

Němcům, např. pracovní mobilizace spojená s deportací do SSSR se týkala práceschopných Němců, nezávisle na jejich občanství.

Evidence zajatců byla po válce jednodušší, protože noví nepřibývali, ale problém evidence národnosti přetrvával, a pro repatriaci zajatců se stával stále tíživějším, neboť k němu přistupovala otázka občanství. Když GUPWI dalo v červnu 1945 zjistit poslední bydliště zajatců před zjetím, s překvapením se zjistilo, že 95 932 Němců, skoro desetina tehdejšího počtu německých zajatců, je občany jiných států než Německa. Problém spočíval v tom, že takoví zajatci měli spadat pod jurisdikci mezinárodních dohod a že na ně nebylo možno uplatňovat zmíněnou kolektivní odpovědnost jako na Němce. A vznikala otázka, jak vést dál souhrnné počty vězňů. Orgány NKWD proto provedly dodatečnou „filtraci“ zajatců jiných národností a našly mezi nimi naopak asi 60 tisíc Němců, takže se díra ve statistice trochu zalepila, k čemuž přispěli i zemřelí a nezvěstní zajatci, jež bylo možno snáze přidat k Němcům.

Jestliže objektivní určení národnosti zajatce působilo značné potíže, stanovení občanství nebylo snazší. V nových podmínkách se ukázalo, že dřívější časté ztotožňování národnosti s občanstvím a jejich přehlížení znesnadňuje správné hodnocení a evidenci zajatců. Poválečná obnova nových států i státních hranic význam rozlišování obou pojmů ještě zvýraznila. Při hledání východiska z této situace se zvolilo další kritérium, jež mělo problém vyřešit – příslušnost zajatce k armádě nepřítele. Problémy s národností a státní příslušností však nezmizely, prodlužovaly repatriční řízení a zatěžovaly diplomatická jednání. Po roce 1953 se prioritou stalo výhradně občanství, na nových registračních kartách zajatce už národnost vůbec nefiguruje. Rozhodujícím znakem při propouštění zajatců se stává rovněž výhradně občanství.

Tradiční výkazové tabulky stavu zajatců slučovaly všechny tři rozlišovací znaky v jedné struktuře – uváděly příslušnost k armádě nepřítele, národnost jako hlavní znak a občanství jen tehdy, pokud šlo o vztah k SSSR (počet zajatců, kteří se rozhodli zůstat v SSSR; bylo jich celkem 46, Čechoslovák ani jediný). Statistika vykazuje jen 16 evropských národností (své místo v ní mají Čechoslováci), ale ve skutečnosti jich bylo v evropských státech mnohem více (Vsevolodov jich napočítal 53). Docházelo k zjevným zkreslením, např. již v pojmu Čechoslovák, který nemá s národností nic společného. Hodně národností se skrývalo

v kolonce „Jiní“ /Proczije/, např. Rusové, Rusíni, Ukrajinci, Židi, Litevci aj. Nebyli zviditelněni a mohli tak snáze propadnout sítím trestního zákonodárství SSSR.

Problémy národní identifikace přinášely i časté změny hranic a anexe území spojené se změnou občanství, což je právě v případě ČSR markantní. Občanství či státní příslušnost se tedy vztahují vždy k určitému dějinnému období, což platí i o službě v armádě, jediné národnost se jeví jako poměrně stálý faktor. Pro bádání má význam porovnání co největšího počtu různých statistických zdrojů, pro jejichž vyhodnocení je vědomí okolností jejich vzniku nepostradatelné. Pokusíme se problém objasnit na konkrétních statistikách.

Největší zjištěný počet československých zajatců pochází z poslední známé statistiky, neboť stav zajatců držených v zajetí sice po válce rok od roku klesal, ale celkový počet zjištěných zajatců rok od roku rostl, jak se zpětně zpřesňovaly a doplňovaly výkazy. Podle stavu ke 30. dubnu 1956 bylo vzato do zajetí a zaevidováno GUPWI MWD ZSRR v letech 1941-1945 celkem 69 977 zajatců „podle národnosti“ Čechoslováků, z toho 2 generálové, 159 důstojníků a 69 816 vojáků. Celkem 65 954 zajatců bylo propuštěno, 4023 zajatců zemřelo.¹²

K uvedenému datu tedy neměl být v zajetí už ani jediný československý zajatec. Pokud se týká počtu zemřelých, tak už ve statistice k 1. říjnu 1946 bylo napočítáno celkem 4348 zemřelých zajatců, ale v tomto počtu bylo 359 internovaných, což by zhruba mohlo odpovídat skutečnosti.¹³ Dokazuje to i jedna z mála knih mrtvých zajatců, jež uvádí jejich národnost, a sice kniha č. 25 za období od roku 1941 do 1. února 1952, která uvádí 3484 Čechoslováků zemřelých v celkem 175 zajateckých táborech.¹⁴

Je to mimořádný doklad, protože udává počty zemřelých v příslušných oblastech i v jednotlivých táborech, takže by mohlo být reálné dohledat v archivu podle sídla správy tábora i jména konkrétních zajatců a data jejich smrti. Máme totiž k dispozici dosud jen několik dílčích seznamů zemřelých zajatců, např. ze zajateckého tábora v Krasnogorsku u Moskvy.¹⁵ Existuje řada dalších možností, jak získat takové informace, zvláště v regionálních

¹²RGVA, f. 1p, op. 19, d. 6.

¹³Tamtéž, f. 1p, op. 12e, d. 19, l. 35-36; viz též příl. B.

¹⁴Tamtéž, f. 1p, op. 01oe, d. 123; kopie též CAW Warszawa, VIII.800.20.399; seznam táborů a počty mrtvých viz příl. č. 18.

¹⁵FLID, O.D.-VSEVOLODOV, V. A.: *Zachoroněnja inostrannyh vojennoplennyh na teritorii goroda Krasnogorska*. In: Tragedija vojny-tragedija plena. Moskva 1999, s.344-345; viz příl. č. 19.

archivech bývalého SSSR.¹⁶ Je pravděpodobné, že v evidenci nejsou zahrnuti zajatci, kteří zemřeli během přepravy mezi tábory, nemocnicemi, „na cestě“. Přepravu měla na starosti speciální konvojová vojska, která už v květnu 1942 měla 8 vlastních táborů, 31 přijímacích středisek, 10 nemocnic. Fondy konvojových vojsk se dochovaly a čekají na vytěžení.¹⁷

Složitost a problematičnost vykazování národnosti ve statistikách zajatců, jak jsme ji výše prokazovali, a její vztah ke státní příslušnosti nám může přiblížit konkrétní příklad třeba z měsíčního hlášení stavu zajatců. Podle namátkou vybrané svodky hlášení k 1. dubnu 1947 bylo v zajetí celkem 1408 osob vykazovaných podle národnosti jako Čechoslováci. Občanů ČSR bylo z tohoto počtu ale jen 1135, ostatní byli občany Německa (113), Maďarska (73), Jugoslávie (22), Rumunska (22), Rakouska (18), Polska (2) a státní příslušnost nešlo určit ve 22 případech. Počet 1408 Čechoslováků byl tedy pro statistiku závazný, protože národnost byla hlavním rozlišovacím znakem. Ke stejnému datu se ale mezi ostatními národnostmi, pochopitelně především ze států sousedících s ČSR, objevovalo celkem 17 736 Čechoslováků podle občanství, a to: 13 841 mezi Němci, 3593 mezi Maďary, 275 mezi Rakušany, 6 mezi Rumuny, 5 mezi Židy, 2 mezi Cikány, 2 mezi Ukrajinci, 2 mezi Jugoslávci, 1 mezi Poláky, 3 mezi Turky, 3 „Češi“ mezi občany SSSR a 3 „Slováci“ mezi občany SSSR.¹⁸

Statistika dobře ukazuje hlavní vadu systému evidence, skryté propojování národnosti a občanství. Kromě smyšlených národností (Čechoslováci, Jugoslávci, Rakušané) je zajímavé náhlé užití skutečných národností Čechů a Slováků, když se jednalo o jejich vztah k SSSR. Charakteristické je vyčleňování Židů a Cikánů, důsledně prováděné ve většině ve statistik. Výjimečné rozlišení Čechů a Slováků lze zjistit i v několika jiných případech, např. ve zpětném přehledu počtu zajatců za celou válku z června 1945. Z celkem 2 milionů 658 tisíc 469 zajatců evidovaných ve stavu ke 26. 6. 1945 bylo podle národnosti zjištěno 16 900 Čechů a 12 116 Slováků. Tato statistika je výjimečně pestrá a ještě propletenější než obvykle – vedle Němců jsou zde samozřejmě Rakušané, ale např. vedle Jugoslávců jsou tu samostatně též Srbi, Slovinci, Chorvati i Bosňáci, vedle Francouzů i Alsasané-Lotrinci, vedle Rumunů Moldavani, Židé jsou uvedeni v kolonce „Židé různých států“.¹⁹

¹⁶Např. Státní archiv Karagandinské oblasti Republiky Kazachstán informoval v roce 1997 ČR o tom, že má ve fondech podrobné údaje o 100 Češích a Slovácích zemřelých ve Spasském táboře č. 99 a osobní spisy asi 400 čs. zajatců. Není známo, zda této nabídky bylo využito.

¹⁷JELISEJEVA, N. Je.: „Otvetvennost' za smertnost'...“, c.d., s. 72.

¹⁸Kopie CAW Warszawa, VIII.800.20.309, s. 141-151.

¹⁹RGVA, f. 1p, op. 01e, d. 15a, l. 69-73.

Naprostá většina statistik však Čechy a Slováky nerozlišuje a bere je jako Čechoslováky. Např. statistika z 1. ledna 1950 uvádí, že na formování československého národního vojska bylo propuštěno 9889 zajatců, z toho 7708 Čechoslováků, 983 Ukrajinců, 29 Rumunů, 1 Francouz, 2 Cikáni, 3 Jugoslávci, 14 Němců, 2 Poláci, 4 Rusi, 1 Rakušan, 25 Maďarů a 1117 Židů (pořadí dle originálu). Zároveň se ale uvádí, že na formování polského vojska byl vyčleněn 1 Čechoslovák, do rumunského vojska 13 Čechoslováků, do maďarského vojska 2 Čechoslováci, do jugoslávského vojska 45 Čechoslováků.²⁰ Je zřejmé, že v naprosté většině případů nebude rozlišení Čechů a Slováků bez nahlédnutí do osobních spisů možné, a ani tehdy nebude ještě zcela průkazné. Údaje o místě narození a bydlišti však mohou být pomocným kritériem, obsahují je i některé repatriační seznamy.

Třetí způsob vykazování se týkal účasti zajatce v nepřátelských armádách. Statistika z listopadu 1945 uvádí, že v německé armádě sloužilo celkem 47 375 Čechoslováků a 1270 Zakarpatských Ukrajinců (ale též např. 46 856 Poláků, 20 329 Francouzů či 16 034 Jugoslávců). V maďarské armádě jsou vykázáni kupodivu pouze Maďaři a Židé, o Slovácích ani zmínka. Totéž se týká ostatních vykazovaných armád – rumunské, italské, finské a japonské, slovenská ve statistice chybí.²¹

Účast československých občanů v nepřátelských armádách je prokazatelná, i když s jejich národností stejně jako s občanstvím to nebylo jednoznačné. Formální hledisko Čechy v zajetí ani nepřipouští, protože jako Češi nemohli být do německé armády vůbec zařazeni. V české i německé literatuře se uvádí, že do války bylo zmobilizováno asi půl milionu sudetských Němců, a právě mezi nimi lze hledat většinu z oněch téměř sedmdesáti tisíc „československých“ zajatců.²² Jedinou výjimkou mohli být Češi jako příslušníci protektorátního tzv. vládního vojska v Itálii, ale ti nebyli na východní frontě vůbec nasazeni.²³ I když tedy všichni vojáci z protektorátu a pohraničních území českých zemí připojených k Říši rukovali do německé armády jako Němci, v zajetí se na svou příslušnost k předválečnému Československu rádi rozvzpomněli. Když se např. jednalo o propuštění

²⁰Tamtéž, f. 1p, op 01e, d. 81, l. 25-26.

²¹Kopie CAW Warszawa, VIII.800.20.309, s. 29-30.

²²V. Kural – Z. Radvanský: „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002, s. 88. Zde odkazy na německou literaturu odhadující padlé a zemřelé německé vojáky z českých zemí na 175 tisíc osob, z toho asi 8 tisíc z Protektorátu.

²³Např. TRAPL, M.: *Česká politická emigrace ve 20. století (1914-1989)*. Srovnání generací. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Ed. K. Hrubý a S. Brouček. Praha 2000, s. 38, 43.

zajatců do československého vojska budovaného v SSSR, hovořilo se už v roce 1943 zcela jednoznačně též o Čechách a Slovácích, či o zajatcích české a slovenské národnosti, sloužících v armádě německé a maďarské, příp. slovenské.²⁴

Je známo, že do německého vojska byli proti své vůli zařazováni i mnozí Češi z Hlučínska a Těšínska, jak to umožňovaly německé zákony a specifická národnostní politika okupantů. Postihlo to několik desítek tisíc místních obyvatel, na Těšínsku především Poláků, jimž byl po válce většinou umožněn návrat k původní národnosti a k předválečnému občanství.²⁵ Méně se ví o českých Chorvatech z jižní Moravy (Frélichov, Nový Přerov, Dobré Pole), potrestaných po válce vystěhováním na severní Moravu.²⁶ Našli jsme jich několik v repatriačních seznamech. Mnohem početnější byli příslušníci české menšiny přímo z Chorvatska-Slavonie. Po roce 1918 se Češi, kteří měli uherské (chorvatské) občanství stali jugoslávskými státními příslušníky, ostatní získali čs. občanství (počátkem třicátých let jich bylo téměř 14 tisíc). Po vzniku Nezávislého chorvatského státu byli Češi v Chorvatsku odděleni od Čechů v Jugoslávii a jejich postavení se zkomplikovalo, což mohlo vést i k účasti v armádě, přestože mnoho místních Čechů a Slováků bojovalo raději na straně partyzánů.²⁷ V podobné situaci byli Češi v Jugoslávii, žijící v několika osadách kolem hospodářského centra Bela Crkva. Rovněž Češi v části Banátu přidělené Trianonskou smlouvou Rumunsku (7 obcí) museli rukovat, ale do rumunské armády. To se netýkalo jen Čechů v Banátu, ještě po válce žilo v Rumunsku skoro 60 tisíc krajanů, z toho 15 tisíc Čechů. Etnografové se zmiňují, že rumunské Čechy služba v armádě na straně Německa těžce postihla, a že měli ještě více nezvěstných než padlých.²⁸ Statistiky o vysokém počtu zemřelých Rumunů v zajetí v SSSR to potvrzují. K doplnění obrazu lze připomenout i českou komunitu v polském Zelově na Lodžsku, po níž jsme také našli stopy v evidenci zajatců německé armády.

Samostatnou kapitolou je otázka repatriace válečných zajatců do vlasti a celý okruh problémů s ní spojený. Podle jedné z posledních statistik si můžeme udělat představu o

²⁴Např. Dokumenty a materiály..., c.d., díl 4, sv. 1, s. 356, 375 aj,

²⁵Blíže např. PLÁČEK, V.: *Prajzáci aneb k osudům Hlučínska 1742-1960*. Hlučín-Kravaře 2000; BORÁK, M.: *Svědectví ze Životic*. Těšínsko za druhé světové války a okolnosti životické tragédie. Český Těšín 1999.

²⁶*Nedobrovolná cesta, z které není návratu*. DEN 24.11.2001, Víkend, s. 17.

²⁷HEROLDOVÁ, I.: *Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy*. Češi v cizině, sv. 9, Praha 1996, s. 75-78.

²⁸SECKÁ, M.: *Češi v rumunském Banátu*. Češi v cizině, sv. 8, 1995, s. 101-102; Táž: *Češi v Rumunsku*. Tamtéž, sv. 9, 1996, s.100.

pohybu československých zajatců v jednotlivých letech. K 1. lednu 1950 zůstávalo v zajetí už jen 425 zajatců a celkem 65 648 jich bylo dosud propuštěno a repatriováno. Podle jednotlivých let probíhalo propouštění takto: v roce 1943 - 750 zajatců, v roce 1944 - 8255 zajatců, v roce 1945 - 43 498 zajatců, v roce 1946 - 11 796 zajatců, v roce 1947 - 1127 zajatců, v roce 1948 - 169 zajatců, v roce 1949 - 53 zajatců.²⁹ Diplomatičká jednání o jejich propuštění nejsou bohužel dosud náležitě zpracována.³⁰

To vlastně platí o celé problematice válečných zajatců pocházejících z území dnešní ČR či někdejší ČSR, kterou jsme zde mohli zachytit jen v hrubých obrysech. Vzhledem k provedené excerpci většího množství statistických údajů evidenčního oddělení GUPVI z fondů RGVA lze předpokládat, že budou v nejbližší době využity v samostatné dílčí studii. Zachytit a náležitě zhodnotit celý okruh problémů je však vzhledem k náročnosti bádání na čas a finanční prostředky otázkou spíše vzdálené budoucnosti.

²⁹RGVA, f. 1p, op. 01e, d. 81, l. 22-24.

³⁰Blíže viz POLIŠENSKÁ, M.: *Pohlčení mašinérií stalinské moci. Českoslovenští občané v sovětských zajatečských a internačních táborech a ministerstvo zahraničních věcí 1945-1949*. Mezinárodní politika 15, 1991, č. 11, s. 26-27; Táž: *The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for their Repatriation, 1945-1949*. Bohemia 39, 1998, č. 2, s. 371-381.

Soupis 175 táborů v SSSR, v nichž zemřelo v době do 1.2.1952 celkem 3484 čs. vál. zajatců

Počet mrtvých, číslo a sídlo tábora:

40 - 26, Jandižan, Uzbecká SSR	4 - 146, Mjusersk, Gruzínská SSR
60 - 27, Krasnogorsk, Moskevská oblast	7 - 147, Pjatigorsk, Stavropolský kraj
3 - 29, Pachta-Aralskij, Kazašská SSR	22 - 148, Krasnodar
7 - 35, Trojekurovo, Rjazaňská o.	5 - 149, Charkov
7 - 53, Aleksinskij, Tulská o.	6 - 153, Nižnij Tagilskij, Sverdlovská o.
9 - 56, Bobrujskij, Běloruská SSR	6 - 158, Čerepovec, Vologdská o.
49 - 58, Temnikovskij, Mordovská ASSR	11 - 159, Oděsa
16 - 62, Kijevskij	17 - 163, Stalingrad
14 - 64, Maršanskij, Tambovská o.	14 - 165, Južskij, Ivanovská o.
14 - 68, Potanninskij, Čeljabinská o.	2 - 166, Pitkaratskij, Karelo-Finská SSR
2 - 74, Oranskij, Gorkovská o.	20 - 168, Minskij
5 - 75, Rjabovskij, Udmurtská ASSR	2 - 177, Černigovskij
11 - 82, Voroněž	7 - 177, Kyštymskij, Čeljabinská o.
30 - 84, Asbestovskij, Sverdlovská o.	17 - 181, Zakavkazskij, Gruzínská SSR
6 - 93, Tjumeň	36 - 182, Šachtinskij, Rostovská o.
1 - 97, Jelabuga, Tatarská ASSR	11 - 183, Borisovskij, Minská o.
111 - 99, Spasozavodskij, Kazašská ASSR	10 - 188, Radinskij, Tambovská o.
32-100, Zaporožje	6 - 189, Orša, Vitebská o.
40 - 102, Čeljabinsk	3 - 190, Vladimír
18 - 107, Kaluga	4 - 193, Sokolovskij, Vologdská o.
7 - 108, Beketovskij, Staliningradská o.	1 - 195, Vilnjus
80 - 110, Korostěň, Žitomirská o.	6 - 198, Kišiněvskij
23 - 115, Armjanskij	6 - 199, Novosibirskij
11 - 117, Gorkovskij	6 - 200, Alatajevskij, Sverdlovská o.
1 - 119, Zelenodolsk, Tatarská ASSR	20 - 204, Astrachaň
15 - 120, Petrovodsk	4 - 207, Molotov
6 - 125, Lisičansk, Vorošilovgradská o.	3 - 211, Solombalskij, Archangelská o.
7 - 126, Nikolajevskij, USSR	23 - 212, Segežskij, Karelo-Finská o.
13 - 130, Ašinskij, Baškirská ASSR	5 - 213, Sjaskij, Leningradská o.
5 - 135, Achmetskij, Estonsko	4 - 215, Sredně-Volžskij, Uljanovská o.
3 - 137, Volsk, aratovská o.	16 - 216, B. Bolockij, Kalininská o.
54 - 144, Kadijevka, Vorošilovgradská o.	73 - 217, Kramatorsk, Stalinská o.
19 - 145, Kursk	4 - 218, Smolensk

14 -223, Chanlarskij, Azerbajdžánská SSR
 1 -232, Gelsindorfskij, Drogobyčská o.
 6 -234, Krasnoglinskij, Kujbyševská o.
 11 -235, Novotrickij, Čkalovská o.
 4 -236, Avčalovskij, Gruzínská SSR
 1 -237, Groznyj
 4 -238, Saratov
 9 -241, Simferopol
 92 -242, Komsomolskij, Stalinská o.
 4 -245, Uralskij, Sverdlovská o.
 17 -251, Rostovskij
 23 -252, Bežecy, Brjanská o.
 2 -253, Vinnica
 2 -254, Sestroreck, Leningradská o.
 91 -256, Krasnyj Luč, Vorošilovgradská o.
 6 -257, Magnitogorsk, Čeljabinská o.
 13 -260, Orskij, Čkalovská o.
 5 -263, Orel
 2 -265, Volžskij, Marijská ASSR
 6 -270, Boroviči, Novgorodská o.
 28 -275, Lvov
 2 -276, Jaroslavl
 4 -277, Riga
 54 -280, Donbasskij, Stalinskja o.
 2 -282, Pereslavskij, Jaroslavská o.
 4 -284, Brest
 14 -285, Nelidovskij, Velikolukská o.
 1 -288, Farchadskij, Uzbecká ASSR
 2 -289, Jarve, Estonsko
 1 -292, Dvinsk, Litva
 6 -296, Kaunas, Litva
 17 -299, Simferopol
 2 -300, Volosovo, Leningradská o.
 3 -304, Stanislav
 5 -307, Kirov
 1 -313, Degtjarskij, Sverdlovská o.
 9 -314, Rževskij, Sverdlovská o.
 7 -315, Dněpropetrovsk
 5 -319, Černikovskij, Baškirská o.
 3 -320, Kulebaskij, Gorkovská o.
 2 -322, Slancevskij, Leningradská o.
 9 -323, Tulskij
 2 -324, Ivanovskij
 1 -326, Brjanskij
 3 -330, Akmolinsk, Kazašská ASSR
 5 -337, Zlatoust, Čeljabinská o.
 1 -338, Atkarsk, Saratovská o.
 12 -339, Leningrad
 8 -356, Tagangor, Rostovská o.
 1 -358, Otvažninskij, Kujbyševská o.
 1 -361, Privolžskij, Stalingradská o.
 3 -362, Krasnooktrjabrskij, Stalingradská o.
 2 -363, Murmansk
 5 -388, Stalinogorsk, Moskevská o.
 4 -390, Litovskij
 3 -393, Něvskij, Leningradská o.
 21 -399, Penza
 3 -401, Golicinskij, Moskevská o.
 1 -406, Mcensk, Orlovská o.
 1 -414, Berezanskij, Kijevská o.
 1 -415, Artěmovskij, Stalinská o.
 1 -417, N. Moskovskij, Dněpropetrovská o.
 9 -447, Pudons, Karelo-Finská o.
 1 - , Kaniščevskij, Rjazaňská o.
 34 -503, Kemerovo
 2 -511, Altajskij kraj
 4 -525, Stalinsk
 2 -526, Anžero-Szdženskij, Kemerovská o.
 3 -531, Sverdlovskaja obl.
 2 - , Unženskij ITL, Gorkovská o.
 1 - , Ust'vymlag
 4 - , l/o UPVI, Moskovskaja o.
 1 - , Kozlovskij
 7 - , Aktjubinskij, Kazašská ASSR
 2 - , Kyštymskij
 4 -100, Suslončerskij, Marijská ASSR
 1 -280, Sandarskij
 23 - 56, Chobotovskij
 1522- 81, Chrenovoje
 18 - 62, Novochooperskij

4 - 98, Kapustin Jar, Stalingradská o.	14 -194, Samborskij
3 - 72, Sjavskij	1 -427, Kosogorskij
6 -241, Bereznikovskij	1 -357, Armjanskij
1 -144, Charkovskij	6 - 50, Frolovskij, Staliningradská o.
2 - 24, neuveden název	2 -407, Obojaňskij
6 -101, Vjatskij, Kirovská o.	14 -428, Šaturskij
4 -103, Belcevskij	5 -412, Merefskij
3 -104, Benderskij	4 - 90, Puškinskij
8 -112, Berdičevskij	17 - 59, Malo-Jaroslavskij
1 -155, Uvinskij	2 -178, Rjazanskij
16 -123, Urjuponskij	7 -154, Ljublinskij
21 -139, Umaňskij	10 -297, Možajskij
1 -169, Nekrasloveckij	2 -243, Polockij
7 -172, Koltubanskij	1 -346, Gubachinskij
2 - 38, Reninskij, Izmailovská o.	

Učetnyj otдел gruppy MVD SSSR

Žurnal učeta № 25

smertělnosti vojennoplennych byvšich jevropskich armij po lagerjam MVD
(narastajuščim itogam),
načato 1941 god, okončeno 1. 2. 1952 g.

GVA Moskva, f. 1 p, op. 01-oe, d. 123

CAW Warszawa, f. VIII.800.20399